

ПЛЕОНАЗМ І ТАВТОЛОГІЯ ЯК ТИПОВІ ПОМИЛКИ В УСНОМУ Й ПИСЕМНОМУ МОВЛЕННІ СУЧАСНОГО СТАРШОКЛАСНИКА

В статтє раскрывается значение таких понятий, как «тавтология» и «плеоназм», подчеркиваются отличия в их определениях, предложенных разными исследователями. Утверждается, что эти виды речевых излишеств являются нежелательными, но достаточно распространены в устной и письменной речи учеников старших классов, что в определенной мере может влиять на уровень оценок по государственной итоговой аттестации по украинскому языку и результаты внешнего независимого оценивания по предмету. Также автором анализируются причины появления этих недостатков в устной и письменной речи, предлагаются пути их устранения.

Ключевые слова: плеоназм, тавтология, недостаток речи, устная и письменная речь, стилистическая фигура, лексическая ошибка, развитие речи, лексическая норма.

У статті розкрито значення таких понять, як «тавтологія» й «плеоназм», підкреслюються певні відмінності в їхніх визначеннях, запропонованих різними науковцями. Стверджується, що ці види мовленнєвої надмірності є небажаними в мовленні, але досить поширені в усному й писемному мовленні учнів старших класів, що певною мірою може впливати на рівень оцінок з державної підсумкової атестації з української мови та результати, отримані на зовнішньому незалежному оцінюванні з предмета. Також автор аналізує причини появи цих недоліків в усному й писемному мовленні, пропонує шляхи їхнього усунення.

Ключові слова: плеоназм, тавтологія, вада мовлення, усне й писемне мовлення, стилістична фігура, лексична помилка, розвиток мовлення, лексична норма.

The article reveals the meaning of such definitions as «tautology» and «pleonasm», emphasizing their differences considered by different researchers. It is stated that these kinds of excesses in speech are not desirable at all, but are quite common in the oral and written speech of high school students, which can affect the level of assessments for the state final certification in the Ukrainian language and the results of external independent assessment of the subject. The author also analyzes the reasons for the appearance of these drawbacks in written speech and suggests ways of their elimination.

Keywords: pleonasm, tautology, lack of speech, oral and written speech, stylistic figure, lexical error, development of speech skills, lexical norm.

Відповідно до чинної шкільної програми з української мови викладання принципово нового матеріалу з предмета закінчується в 9-ому класі. У 10-ому й 11-ому класах заняття з української мови присвячуються здебільшого повторенню вивченого за минулі роки матеріалу, шліфуванню набутих мовленнєвих навичок і набуттю нових. Передбачено, що на момент закінчення школи учень повинен на достатньо високому рівні володіти українською літературною мовою, тобто правильно писати й говорити.

Зазвичай у переважної більшості учнів майже не виникає труднощів з

орфографією й пунктуацією, дотриманням граматичних норм, але, як переконує досвід, лексичні помилки притаманні як усному, так і писемному мовленню всіх учнів незалежно від рівня їхньої успішності з предмета.

Як переконує практика, найбільша кількість лексичних помилок в усних відповідях, у промовах, доповідях учнів на ту чи ту тему, творах або переказах припадає саме на тавтологію й плеоназми. Доволі часто кількість помилок такого типу настільки значна, що, по-перше, може завдати іміджевих збитків майбутньому студенту чи молодому спеціалістові, оскільки правильне мовлення – одна з найголовніших ознак рівня освіченості, культури людини; по-друге, певною мірою вплинути як на оцінку за державну підсумкову атестацію з української мови, так і на результати зовнішнього незалежного оцінювання з предмета. Звідси впливають актуальність і мета написання статті.

Метою статті є з'ясування особливостей таких видів мовленнєвих надмірностей, як плеоназм і тавтологія, ситуацій доречності/недоречності їхнього використання, визначення причин їх появи в усному й писемному мовленні сучасного старшокласника, пошук шляхів усунення згаданих мовленнєвих вад на заняттях у школі й підготовчих курсах при ВНЗ.

Актуальність статті полягає в тому, що плеоназм і тавтологія є найбільш розповсюдженими лексичними помилками в мовленні школярів і їх усунення повинно стати одним із першочергових завдань для викладачів української мови.

У сучасній філологічній науці поняття плеоназму й тавтології визначені недостатньо чітко. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Г. Бусела плеоназм трактується як сполучення близьких за значенням слів, з яких одне або кілька логічно зайві [1, с. 796]. З.Й. Куньч визначає плеоназм як «стилістичний зворот, що полягає у вживанні однозначних слів (синонімів) та словосполучень, які, на перший погляд, нібито зайві, а насправді є компонентом художнього засобу (нагнітання почуттів, підкреслення чи перебільшення чогось тощо» [4, с. 848]. У підручнику з теорії літератури за редакцією О. Галича плеоназм визначається як стилістична фігура, що ґрунтується на синонімічному повторі попереднього слова (*нам'ятай, не забувай*) [2, с. 230].

Тавтологію в підручнику О. Галича визначено як «стилістичну фігуру, що ґрунтується на однокореневому повторі попереднього слова (*диво дивне, темниця темна*) [2, с. 230]. У Великому тлумачному словнику за редакцією В. Г. Бусела це поняття подано дещо ширше. На думку укладачів, тавтологія – це «поєднання чи повторення тих самих чи близьких за значенням слів» [1, с. 1227]. Як приклад тавтології укладачі наводять такі словосполучення, як «істинна правда» та «цілком і повністю», які більше підпадають під визначення плеоназму, сформульоване З.Й. Куньч.

Отже, можна зробити висновок, що чіткої межі між плеоназмом і тавтологією в мовознавчій науці ще не проведено, але єдине, у чому збігаються думки всіх дослідників, що й плеоназм, і тавтологія є логічно не мотивованими повторами, які можуть уживатися лише зі стилістичною метою й переважно в художньому стилі для посилення емоцій або підкреслення висловленої думки:

Дивитися на радощі обнови,
Та материнської не чути мови –
Ото була б *загибель-смерть* моя.

(Д. Павличко);

А наймичка невсипуща
Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче...

(Т. Шевченко);

Я з юних літ до скону пронесу
Цю суміш сміливу найяскравіших плям,
Цю смерть, увінчану таким *живим життям*

(М. Рильський).

У роботах А. Коваль, А. С. Токарської, І. М. Кочан, О. Пономаріва ці явища однозначно трактуються як помилка, як мовленнєва вада, якщо вони присутні в текстах усіх стилів (крім художнього, розмовного й в окремих випадках публіцистичного) або в комунікативній ситуації, яка вимагає чіткості й однозначності.

Як правило, у творах старшокласників тавтологія проявляється в перенасиченні одного речення або речень, що стоять поруч, тими самими або спільнокореновими словами (*Він розумів, чому вони його не поважають, а вони не розуміли, чому він так себе поводить. Важливо, що про людину думають інші люди*). Також як помилки під час перевірки виносять стилістично немотивовані плеоназми (*Хочу навести приклад зі свого власного життя*).

На нашу думку, можна виділити кілька причин появи плеоназмів і тавтологій в усному й писемному мовленні учнів.

По-перше, це низький рівень володіння українською літературною мовою взагалі і її лексичними нормами зокрема. Коли учень лише приблизно уявляє собі, що слово означає, яке його лексичне значення, тоді й з'являються в його тексті такі словосполучення, як *основний лейтмотив*.

По-друге, це те, що учень часто може почути чи побачити лексичні помилки цього типу в мовленні осіб чи в текстах, які він звик підсвідомо чи свідомо сприймати як правильні, еталонні. Ми маємо на увазі мовлення дикторів радіо, телебачення, держслужбовців або статті в газетах чи журналах. На жаль, цей чинник впливу на молодь, яка саме через свій вік активно накопичує власний мовленнєвий багаж, так і не зник, хоча на цю проблему мовознавці звертали увагу протягом багатьох років.

Стилістично немотивовану тавтологію підліток може зустріти навіть на сторінках програмних творів класиків української літератури:

«Хіба по **шаблі** можна б догадуватися, що воно щось не просте: **шабля** аж горіла від золота...» (П. Куліш, «Чорна рада»);

«Як ось іде просто до **стовпа** батько Пугач. Прийшов до **стовпа**, випив коряк горілки...» (П. Куліш, «Чорна рада»);

«Вона була вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довгастим **лицем**, з

сірими очима, з тонкими губами та блідим **лицем**» (Іван Нечуй-Левицький, «Кайдашева сім'я»).

По-третє, наявність великої кількості такого типу помилок можна також пояснити просто мовленнєвою неухважністю або браком часу на уважне, копітке редагування створеного тексту.

По-четверте, бідність словникового запасу старшокласника, що не дозволяє йому навіть тоді, коли сам у створюваному тексті бачить лексичні повтори, уникнути їх за допомогою доречних синонімів.

По-п'яте, деякі вирази хоча і є фактично тавтологією (*демократична республіка, приватна власність, реальна дійсність*), але вже стали широко вживаними й сприймаються мовцями як нормативні.

Яким же чином можна усунути зазначену проблему? На нашу думку, вирішення цього питання потребує спільних зусиль як учнів, так і викладачів.

По-перше, на заняттях із розвитку мовлення слід приділяти більше уваги саме цьому типові помилок: уважно відстежувати їх у мовленні учнів і не лінуватися виправляти.

По-друге, як переконує досвід, дуже добре запам'ятовуються учнями ситуації, коли лексичних помилок припускається сам викладач, але лише в тому випадку, якщо той адекватно реагує на зауваження школярів або помічає помилку сам і обов'язково пояснює, у чому вона полягає.

По-третє, варто також розробити спеціальні вправи, які б дозволили учням оволодіти певними навичками уникнення тавтологій і плеоназмів. У якості таких можуть виступати наступні види завдань:

а) створені самим викладачем і штучно перенасичені тавтологіями тексти, які учні повинні відредагувати (*Молодий юнак Петро зробив своїй дівчині несподіваний сюрприз, подарувавши їй проліски в місяці лютому. Дівчина сказала йому, що здивована його подарунком, що вона й не уявляла, як хлопець до неї ставиться. Квіти проліски були чудові. Проліски пахтіли запахом весни. Дівчина подивилася на хлопця закоханими очима. На її особисту думку, хлопець був красивої вроди*);

б) складений викладачем список найбільш поширених у мовленні плеоназмів (на кшталт *перший дебют*), які учень повинен «розшифрувати», активно користуючись тлумачним словником;

в) створення учнями під керівництвом і за допомогою викладача й відповідного словника синонімів до слів, які найбільш часто зустрічаються у створюваних ними текстах. Словник може мати такий вигляд:

автор – митець, письменник;

боротися – протистояти, опиратися;

вартий – гідний;

великий – чималий, неабиякий, видатний;

думати – міркувати, вважати;

людина – вона, особистість, кожен, індивід;

мабуть – певно, либонь;

на мою думку – на мій розсуд, мені здається, я впевнений;

написати – створити;

повість – твір, зразок літератури, полотно;

популярний – відомий, знаний;

сказати – повідомити, висловитися;

Чіпка – герой, персонаж, образ, він;

г) створення своєрідної бази помилок певного типу, зроблених учнями в класних чи домашніх творах, переказах у попередні роки, й ознайомлення з нею наступного покоління школярів із обов'язковим аналізом і виправленням помічених мовленнєвих вад.

Чуючи від викладача такі фрази своїх попередників, як «мамина колега по роботі», «людський хлопчик», «твір написаний письменником», «твір створений», «прикладу до твору приклад», «у висновку хочу зробити висновок», «звичаї і традиції», «якщо замислитись над цим висловлюванням, то я б висловивсь, але слів не вистачить», «образом головного героя є образ», «людині потрібне спілкування з іншими людьми» й виправляючи їх, учні закріплюють набуті раніше вміння й навички, бо підсвідомо не хочуть бути хай і анонімними, але все ж таки авторами майбутніх «перлів».

Таким чином, дослідження проблеми вживання тавтології та плеоназму в мовленні взагалі й в усному та писемному мовленні сучасних старшокласників зокрема дозволяє зробити такі висновки.

1. Плеоназм і тавтологія – стилістичні фігури, і їхнє використання зумовлене тільки стилістичними особливостями тексту. У текстах художнього стилю ці явища є бажаними, бо можуть нести певне ідейно-естетичне навантаження.

2. Тавтологія є різновидом плеоназму, тобто одним із типів мовленнєвої надмірності. Відмінність між цим явищами полягає в тому, що тавтологія – повтор не тільки семантичний, а й звуковий.

3. У різних видах публічних виступів та творчих письмових робіт, які доводиться виконувати старшокласнику, наявність тавтології й плеоназмів є вадою, якої авторам слід уникати.

4. Причинами виникнення таких мовленнєвих вад є низький рівень володіння лексичними нормами української літературної мови та бідність словникового запасу школярів; значна кількість помилок цього типу в текстах, які сприймаються учнями як еталонні; мовленнєва неухважність самого учня й дефіцит часу на копітку редагування тексту; наявність у повсякденному мовленні висловів, які фактично є тавтологіями, але переважною більшістю мовців уже сприймаються як нормативні.

5. Такий тип лексичних помилок є найбільш поширеним в усному й писемному мовленні учнів і в наслідок цього таким, що певною мірою впливає на підсумкові оцінки з предмета, тому на заняттях з української мови згаданим мовленнєвим вадам слід приділяти окрему увагу, застосовуючи для їх усунення спеціально розроблені вправи.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел. Київ ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. С. 796, 1227.

2. *Галич О., Назарець В., Васильєв Є.* Теорія літератури : підручник / за наук. ред. О. Галича. 4-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 2008. С. 230.
3. *Коваль А.* Ділове спілкування : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. С. 249–252.
4. *Куньч З. Й.* Універсальний словник української мови. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. С. 848.
5. *Мацько Л. І., Мацько О. М.* Риторика : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2003. С. 161.
6. *Пономарів О.* Стилїстика сучасної української мови: навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. С. 239.
7. *Токарська А. С., Кочан І. М.* Українська мова фахового спрямування для юристів : підруч. Київ : Знання, 2008. С. 210–212.

Надійшла до редакції 20.03.2018. Розглянута на редколегії 28.05.2018.

Рецензенти:

Кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри документознавства та української мови Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Дмитренко Є.В.

Кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри документознавства та української мови Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Медведь О.В.